

Іваницька Наталія Олександрівна,

аспірантка Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Фроментівська, 2, Київ, 03039; <https://orcid.org/0009-0003-8566-0883>

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПРАВОВОЮ ОСВІТОЮ ТА ФОРМУВАННЯМ ПРАВОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті розкривається взаємозв'язок правової освіти та правовосвідомості, а також визначаються особливості такого взаємозв'язку в умовах сучасного суспільства. Причому під сучасним етапом розуміється період формування правової системи незалежної України. Дослідження поєднує три етапи, кожен з яких присвячений окремому компоненту дослідження. Так, на першому етапі розглядаються підходи до формування державної політики та правового регулювання в сфері правової освіти. Надаються визначення правової освіти на визначаються її рівні. Другий етап дослідження сконцентрований на понятті правосвідомості. На третьому етапі визначається, яким чином правова освіта впливає на розвиток правосвідомості. Відмічається, що формування правової системи є мобільним явищем і відповідно реагує на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні зміни, наводяться приклади деяких істотних змін, що вплинули на зміст правової освіти та правосвідомість громадян.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, юридична освіта, верховенство права, державна політика.

Ivanytska Nataliia Oleksandrivna,

Postgraduate Student at the Educational-Scientific Institute of Law named after Volodymyr the Great of the Interregional Academy of Personnel Management, 2, Frometivska Str., Kyiv, 03039; <https://orcid.org/0009-0003-8566-0883>

INVESTIGATING THE RELATIONSHIP BETWEEN LEGAL EDUCATION AND THE FORMATION OF LEGAL AWARENESS OF CITIZENS IN MODERN SOCIETY

Abstract. The article examines the relationship between legal education and the formation of legal awareness of citizens in modern society.

The article reveals the relationship between legal education and legal awareness and identifies the peculiarities of this relationship in the context of modern society. The modern stage is understood as the period of development of the legal system of independent Ukraine. The study comprises three stages, each of which is devoted to a separate component of the research. Thus, the first stage examines the approaches to the formation of state policy and legal regulation in the field of legal education. It provides definitions of legal education and its levels. The second stage of the study focuses on the concept of legal awareness. The third stage determines how legal education affects the development of legal awareness. It is noted that the formation of the legal system is a mobile phenomenon and responds accordingly to domestic and foreign policy changes, and examples of some significant changes that have affected the content of legal education and legal awareness of citizens are given.

Key words: legal culture, legal awareness, legal education, rule of law, public policy.

Постановка проблеми. З моменту набуття незалежності становлення та розвиток України як сучасної правової держави, у якій забезпечується принцип верховенства права, стало одним з завдань державної політики. Водночас вирішення цього завдання потребує не лише зусиль з боку держави, а й відповідної поведінки громадян, орієнтованої як на дотримання законодавчих норм, так і на здатність протидіяти порушенню

своїх прав і свобод. Створення такого правового простору буде тим більше ефективним, чим вищим буде рівень правосвідомості в суспільстві, що означає не лише бажання та готовність діяти в рамках закону, а й наявність принаймні мінімального обсягу правових знань, що дають змогу зробити свідомий вибір. Початок широкомасштабного вторгнення росії викликав цілу низку правових проблем, що стало викликом як для

правників-професіоналів, так і для пересічних громадян, що підняло проблему правової освіти та правосвідомості на новій рівень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як важливий напрямок в контексті розбудови України як сучасної правової держави, питання правової освіти та правосвідомості постійно залишаються в фокусі уваги юристів-науковців. Окремі питання, присвячені даній тематиці, розглядають у своїх працях Р. Гринюк, О. Гуцуляк, А. Колодій, Т. Михайліна, В. Савенко, О. Скакун, І. Тімуш та інші.

Водночас питання правової освіти та правосвідомості, потребує окремого дослідження саме виходячи з взаємозв'язку зазначених компонентів, та з позиції сучасних підходів до їх розвитку.

Метою дослідження є дослідження особливостей взаємозв'язку між правовою освітою та формуванням правосвідомості громадян в умовах сучасного суспільства. Дослідження обмежується часовими рамками незалежності України. Відповідно окремими завданнями дослідження є вивчення підходів до організації правової освіти за часів незалежної України; розгляд існуючих підходів до поняття правосвідомості та визначення основних моментів в розвитку даних елементів в їх взаємозв'язку з огляду на зміни в житті українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Правова система представляє собою мобільну систему, що піддається змінам під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, та зазнає не лише теоретичного переосмислення підходів до її побудови, а й практичних змін, у вигляді видалення застарілих та додавання сучасних елементів [1, с. 159]. В цьому сенсі правова освіта, як первинний елемент формування правосвідомості, та правосвідомість, у тому числі на своєму найвищому рівні, як філософська концепція, не є виключенням, тому перегляд підходів до організації та змісту правової освіти і зміни правових концепцій в цілому є органічною складовою еволюційного процесу. Разом з цим правові знання давно вже позбавлені певного «сакрального» значення, коли вони були доступні лише обраним представникам суспільства, а, навпаки, забезпечення населення мінімальним обов'язковим набором таких знань та надання допомоги в отриманні необхідної правової інформації є важливою складовою державної політики. Такий саме підхід прослідковується і стосовно формування правосвідомості. Зокрема, В.Савенко зауважує на тому, що проблема деформації правосвідомості українського суспільства, прояви правового нігілізму, формування осо-

бистості, орієнтованої на свідоме дотримання правових норм і досі залишаються актуальними [2, с. 23].

Розглядаючи поняття правової освіти, слід відмітити, що воно визначається в залежності від того, хто виступає актором даного процесу. Так, з викладацької позиції правова освіта визначається як процес, що полягає в передачі знань, умінь та навичок стосовно прав та обов'язків, встановлених законом [3, с. 14]. Якщо аналізувати правову освіту з позиції реципієнта, то вона може бути визначена як засвоєння знань стосовно основ побудови та функціонування правової системи та держави [4, с. 484]. З позиції реалізації державної політики відповідного напрямку йдеться про комплексний підхід, спрямований на організацію заходів, спрямованих на завдання на населення виховного, навчального та інформаційного впливу, а також створення сприятливих умов та можливостей для отримання відповідних правових знань і практичних навичок їх застосування з метою захисту громадянами своїх прав та виконання обов'язків Національну програму правової освіти населення. При цьому правова освіта розглядається як невід'ємна складова системи освіти в цілому [5].

Слід зауважити, що протягом тривалого історичного періоду правова освіта в Україні перебувала під впливом правових систем різних держав, кожна з яких просувала власні правові наративи, що зумовлювало правове мислення не лише юристів, а й населення певної території в цілому [3, с. 14]. Якщо розглядати питання розвитку правової освіти на сучасному етапі, що охоплює період незалежності, то слід звернути увагу на те, що практично з самого початку набуття незалежності питанням правової освіти та підвищення рівня правосвідомості громадян приділялася увага на державному рівні. Одним з перших нормативно-правових актів, спрямованих на розбудову української держави на засадах виховання серед населення поваги до закону стала Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року №366 «Про Програму правової освіти населення України», яка передбачала також створення Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення [6], яка проіснувала до 2021 року.

У жовтні 2001 року було затверджено Національну програму правової освіти населення [5], яка ставила за основну мету підвищення рівня правової культури громадян, для досягнення якої правовій освіті відводилася роль інструменту забезпечення набуття населенням

необхідних правових знань. Програма передбачала роботу з різним контингентом, включаючи як молодь, що навчається; осіб, що обіймають посади, на яких правові знання мають визначальне значення для виконання ними своїх обов'язків (зокрема, державні службовці, народні депутати різних рівнів, викладачі правових дисциплін, а також журналісти, що спеціалізуються на відповідній тематиці); пересічних громадян, що мають мати обсяг правових знань. Обов'язок стосовно здійснення перевірок стану правової освіти було покладено на Міністерство юстиції України, для чого був затверджений відповідний Порядок проведення таких перевірок, який діяв до 2017 року [7]. Прийняті в 2013 році примірні програми здійснення перевірки стану правової освіти [8] систематизували інформацію стосовно обсягу та якості правових знань, які мають надаватися, якими мають володіти працівники, та порядок організації роботи з правової освіти. Програми стосувалися здійснення перевірок стану правової освіти в дошкільних навчальних закладах; загальноосвітніх навчальних закладах; професійно-технічних та вищих навчальних закладах; вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку юристів; в міністерствах, центральних та місцевих органах виконавчої влади, державних установах та підприємствах.

Слід також відмітити, що наряду з терміном «правова освіта» використовується термін «правове виховання». Виходячи з положення Національної програми правової освіти населення про те, що обсяг та зміст того чи іншого курсу правознавства визначається відповідно до потреб суспільства у вихованні право свідомого громадянина [5], можна зазначити, що надання й засвоєння правових знань ще освітньою метою, тоді як підвищення рівня правосвідомості – виховною.

Можна виділити кілька рівнів правової освіти: всеобща правова освіта в рамках отримання загальної середньої освіти; спеціальна юридична освіта як основа для майбутньої професійної діяльності та правоосвіта населення в рамках різноманітних проектів, спрямованих на підвищення обізнаності громадян в окремих правових питаннях. До того ж створена і функціонує система, покликана забезпечити безперешкодний доступ громадян до правової інформації. Сюда входить можливість безкоштовного доступу до текстів діючих нормативно-правових актів, а також їх проектів, на офіційних сайтах органів державної влади; можливість брати участь в громадських обговореннях проектів таких актів; доступ до трансляцій засідань пар-

ламенту; можливість направляти запити й отримувати від органів державної влади в межах їх компетенції роз'яснення стосовно тих чи інших положень законодавства, що є складовою безоплатної правової допомоги.

Правова освіта лежить в основі розвитку правосвідомості громадян. Такий висновок можна зробити, виходячи зі змісту відповідних нормативно-правових актів. Так, Національна програма правової освіти населення 2001 року вказувала на зв'язок питання розвитку правосвідомості із подоланням правового нігілізму та задоволенні запиту з боку населення на одержання правових знань. При цьому у якості інструменту досягнення цієї мети називалася правова освіта населення. Далі в Програмі було окремо підкреслено, що одним зі шляхів досягнення її мети є «визнання правової освіти населення одним із основних чинників формування високої правосвідомості і правової культури окремих громадян та всього суспільства» [5].

Таким чином, формування правосвідомості є наслідком правової освіти. Водночас само поняття правосвідомості виходить за межі правових явищ, прагнучи до поєднання також філософських та соціальних аспектів розбудови держави. Р.Гринюк та О.Гуцуляк вказують на те, що правосвідомість являє собою звертають увагу на те, що, будучи різновидом свідомості, правосвідомість включає широкий спектр факторів, що визначають й спрямовують поведінку людини. Крім правових знань, правосвідомість, як прагнення людини діяти з дотриманням правових норм, правосвідомість включає також психологічні особливості, що обумовлюють поведінку конкретного індивіда. Таким чином, дослідники визначають правосвідомість як «сукупність ідей, поглядів, почуттів і уявлень, що виражають ставлення окремих людей, соціальних груп, усього суспільства до права, його ролі, а також до діяльності, пов'язаної з правом» [9, с. 4–6]. Л.Макаренко розглядає поняття правосвідомості з лексичної точки зору, вказуючи на наявність в даному понятті двох окремих складових – поняття права та поняття свідомості. Дослідниця робить висновок, що як різновид свідомості в цілому, правосвідомість виділяється на підставі специфічного об'єкту, що є предметом відбиття в психіці людини [10, с.14]. Якщо говорити про взаємозв'язок правової освіти та правосвідомості, то, як слушно вказує В. Муж, правова освіта і вміння щодо практичного застосування правових норм являє собою лише перший, початковий рівень формування правосвідомості [11, с. 298], що призводить,

при подальшому розвитку, до формування її як «форми суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями як регулятора суспільних відносин» [11, с. 302]. Але чи дійсно правова освіта гарантує формування правосвідомості, що спрямовує поведінку особи виключно на дотримання норм права? Тут варто погодитись з Л.Макаренко, що правосвідомість не означає заздалегідь позитивної поведінки індивіда в сфері правових відносин: «у реальному житті окремих індивідів, групи людей можуть приймати або не приймати право, бути солідарними з його вимогами або поступати всупереч ним» [10, с. 14]. Позицію стосовно впливу не лише правової освіти, а й діючого законодавства на формування правосвідомості висловлює і В.Савенко [2, с. 26]. Таким чином, законодавство само по собі також є інструментом правової освіти і формування правосвідомості, адже неправовий закон, або недосконалість законодавчої системи, що залишає безліч можливостей для маніпулювання правовими нормами, сформує і відповідну правосвідомість.

Слід відмітити, що з початком повномасштабного вторгнення росії на територію України, призвело до виникнення цілої низки проблем правового характеру, що, у тому числі, викликали дуже неоднозначну реакцію з боку населення. По-перше, це запровадження режиму воєнного стану, пов'язаного, у тому числі, з певним законним обмеженням прав і свобод. По-друге, значна частина населення зіштовхнулася з юридичними проблемами, до яких не була готова навіть теоретично (зокрема, це стосувалося проблем, пов'язаних із внутрішньо переміщеними особами). Значну роль у вирішенні цієї проблеми зіграли зміни, що були внесені до регулювання сфери надання безоплатної правничої допомоги. Так, 3 серпня 2023 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги» [12]. Питання правової освіти зазначений закон стосується лише опосередковано і в основному стосується надання термінової правової інформації особам, які постраждали від воєнних дій. Водночас, така можливість, по-перше, також сприяє підвищенню рівня правової освіти громадян в сфері, прямо пов'язаної з сучасними умовами життя. І, по-друге, демонструє здатність держави вжити необхідних заходів, спря-

мованих на вирішення проблем населення, що також впливає на розвиток правосвідомості в суспільстві. Слід також зазначити, що законом був запроваджений термін «правосвітництво», що розкривається як «комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня правової свідомості, культури та освіченості осіб, які перебувають під юрисдикцією України, у тому числі розповсюдження інформації про захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, виконання їх обов'язків, роз'яснення щодо порядку надання безоплатної правничої допомоги та доступу до неї» [13]. Обов'язок зі здійснення здійснення правосвітницької роботи покладається насамперед на центри з надання безоплатної правничої допомоги. Окремо слід відзначити порушення країною-агресором правил та звичаїв ведення війни, масові випадки порушення прав людини, акти геноциду та екоциду. Це призвело до необхідності перегляду навчальних програм, підвищення уваги до воєнного та гуманітарного права, розширення можливостей надання безоплатної правничої допомоги. Слід відмітити, що значний внесок в підвищення рівня правової освіти в суспільстві в ситуації, пов'язаної з воєнним станом, було внесено програмою Ради Європи HELP, в рамках якої було запроваджено цілу низку курсів українською мовою: Притулок і права людини; Права людини в збройних силах; Внутрішнє переміщення; Діти мігранти та біженці та інші. Спеціальні курси запроваджуються також для осіб, чия діяльність безпосередньо пов'язана із фіксацією та розслідуванням воєнних злочинів.

Таким чином, правова освіта охоплює суспільство в цілому, починаючись з загальних знань в різних галузях права, що дозволяє особі орієнтуватися у повсякденному житті, і з подальшим поглибленням окремих напрямків в залежності від сфери діяльності. Таким чином рівень правосвідомості не може бути однаковим у всіх членів суспільства, проте має спиратися на розуміння основних принципів, таких як верховенство права, рівність всіх перед законом і судом, дотримання правових норм виходячи не з побоювання покарання, а базуючись на внутрішніх переконаннях.

Висновки. В процесі правової освіти формується правосвідомість окремих акторів процесу правозастосування, що належать до різних верств суспільства, що зрештою дозволяє виявити правові проблеми, притаманні кожному з них, вивести їх сукупність на рівень правосвідомості як загального явища для всієї країни та визначити загальні проблеми та подальші

шляхи розвитку національної правової системи. Правова освіта є основою формування правосвідомості. Водночас наявність правових знань та сформованої правосвідомості не є гарантією дотримання особою норм права. При цьому свідоме ставлення до правових норм іноді може стати підставою для розуміння особою неправового характеру той чи іншої норми, тому несприйняття правової норми не є однозначно наслідком схильності особи до девіантної поведінки, а навпаки свідчить про високий рівень правових знань та високий рівень правосвідомості. Розвиток права, правової освіти та формування правосвідомості є динамічним явищем, що реагує на зміни в житті суспільства. В критичні моменти життя держави високий рівень правосвідомості громадян, дотримання норм права та розуміння можливих обмежень є дієвим засобом збереження стабільності та безпеки в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайліна Т. Правосвідомість у правовій системі: кібернетичний та синергетичний аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 150–155.
2. Савенко В. Закон як мотиваційний чинник формування правового світогляду та правосвідомості людини в умовах громадянського суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1(17). 2019. С. 23–27.
3. Заєць А. С. Правова освіта як структурний компонент освіти в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск 42. 2017. С. 13–16.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. Х. : Консум, 2001. 656 с.
5. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року N992/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text>
6. Про Програму правової освіти населення України: постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року N366 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF#Text>
7. Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти: Наказ Міністерства юстиції України від 14 листопада 2011 року N3325/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1304-11#Text>
8. Про затвердження примірних програм здійснення органами юстиції перевірок стану правової освіти: Наказ Міністерства юстиції України від 11 березня 2013 року N402/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0402323-13#Text>
9. Гринюк Р. Ф., Гуцуляк О. І. Правосвідомість як предмет теоретико-правового, соціально-філософського і психологічного аналізу. *Правничий часопис Донецького національного університету*. № 1. Том 2. 2023. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.2.1>
10. Макаренко Л. О. Осмислення правової свідомості у сучасній юридичній науці. *Вчені записки ТНУ ім. В.І.Вернадського*. Том 29(68). N5. 2018. С. 13–18
11. Муж В. В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 297–303
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги: Закон України № 3022-IX від 10 квітня 2023 року
13. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року N3460-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17?find=1&text=%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82#w1_2

REFERENCES:

1. Mykhailina, T. (2019). Pravosvidomist u pravovii systemi: kibernetychnyi ta synerhetychnyi aspekty [Legal awareness in the legal system: cybernetic and synergistic aspects]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 8, 150–155 [in Ukrainian].
2. Savenko, V. (2019). Zakon yak motyvatsiinyi chynnyk formuvannia pravovoho svitohliadu ta pravosvidomosti liudyny v umovakh hromadianskoho suspilstva [The law as a motivational factor in the formation of the legal worldview and legal awareness of a person in the conditions of civil society]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 1(17), 23–27 [in Ukrainian].
3. Zaiets, A. S. (2017). Pravova osvita yak strukturnyi komponent osvity v Ukraini [Legal education as a structural component of education in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho univertsytetu. Serii PRAVO*, 42, 13–16 [in Ukrainian].
4. Skakun, O. F. (2001). Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk [Theory of the state and law : a textbook]. Kharkiv : Konsum [in Ukrainian].
5. Pro Natsionalnu prohramu pravovoi osvity naselennia: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 18 zhovtnia 2001 roku N992/2001 [About the National Program of Legal Education of the Population: Decree of the President of Ukraine dated October 18, 2001 N992/2001]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text> [in Ukrainian].
6. Pro Prohramu pravovoi osvity naselennia Ukrainy: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 travnia 1995 roku N366 [About the Program of Legal Education of the Population of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 29, 1995 N366]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
7. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia orhanamy yustytsii perevirok stanu pravovoi osvity: Nakaz Ministerstva yustytsii Ukrainy vid 14 lystopada 2011 roku N3325/5 [On the approval of the Procedure for conducting inspections of the state of legal education

- by bodies of justice: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated November 14, 2011 № 3325/5]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1304-11#Text> [in Ukrainian].
8. Pro zatverdzhennia prymirnykh prohram zdiisnennia orhanamy yustytzii perevirok stanu pravovoi osvity: Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 11 bereznia 2013 roku № 402/5 [On the approval of exemplary programs for the implementation of inspections of the state of legal education by bodies of justice: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated March 11, 2013 N402/5]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0402323-13#Text> [in Ukrainian].
  9. Hryniuk, R. F. & Hutsuliak, O. I. (2023). Pravovidomist yak predmet teoretyko-pravovoho, sotsialno-filosofskoho i psykholohichnoho analizu [Legal awareness as a subject of theoretical-legal, socio-philosophical and psychological analysis]. *Pravnychi chasopys Donetskoho natsionalnoho universytetu*, 1, Vol. 2 DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.2.1> [in Ukrainian].
  10. Makarenko, L. O. (2018). Osmyslennia pravovoi svi-domosti u suchasni yurydychnii nautsi [Understanding legal consciousness in modern legal science]. *Vcheni zapysky TNU yim. V.I.Vernadskoho*, Vol. 29(68), 5, 13–18 [in Ukrainian].
  11. Muzh, V. V. (2016). Pravovidomist: teoretychni aspekty poniattia [Legal awareness: theoretical aspects of the concept]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Yurydychni nauky*, 837, 297–303 [in Ukrainian].
  12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo sproshchennia dostupu do bezoplatnoi pravnychoi dopomohy [On making changes to some legislative acts of Ukraine on simplifying access to free legal aid]. (2023). Law of Ukraine No. 3022-IX of April 10, 2023 [in Ukrainian].
  13. Pro bezoplatnu pravnychu dopomohu: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2011 roku N3460–VI [On free legal aid: Law of Ukraine dated June 2, 2011 N3460-VI]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17?find=1&text=%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82#w1_2 [in Ukrainian].